

Sociale problemen in de Twentse Textielindustrie aan het einde van de 19e eeuw

Een historisch bronnenonderzoek naar de sociaal-
maatschappelijke problemen in Twente ontstaan als gevolg
van de Industriële Revolutie in de lokale Textielindustrie.

Inhoudsopgave

Inleiding.....	2
De Industriële Revolutie van de Textielindustrie	3
Het ontstaan van de arbeidersklasse in Twente, en de opkomst van het Nederlands Socialisme	6
Twentse arbeidsomstandigheden beschreven in <i>Recht voor Allen</i>	8
Conclusie	12
Bibliografie	14
Secundaire literatuur	14
Krantenartikelen	14

Inleiding

Slavernij is iets waarbij men wellicht als eerst zal denken aan Romeinen, Afrika, Azië, Suriname, en Amerika van voor de Burgeroorlog. Bij het woord slavernij zal bij weinig mensen een associatie getrokken worden met de Nederlandse regio Twente. Toch was dit een verband wat enkele socialisten trokken aan het einde van de negentiende eeuw over de textielregio Twente. Enschede werd in artikelen van de socialistische krant 'Recht voor Allen' 'Slavenkolonie Enschede' genoemd.¹ Een regio die door twee compleet verschillende Revoluties onomkeerbaar veranderd werd in de 50 jaar daarvoor, en een broedplaats was geworden voor sociale ongelijkheden.

Toen in 1830 België zich door middel van de Belgische Revolutie onafhankelijk maakte van de Nederlanden, verloor Nederland een grote textielregio rondom Luik. Tegelijk vond in Noordwest-Europa een Industriële Revolutie plaats, waardoor het belang van een nieuwe sterke industrieregio voor Nederland onmisbaar werd. Hierdoor werd de Industriële Revolutie naar Twente gebracht, wat een grote maatschappelijk verandering, met bijkomende sociaal-maatschappelijke gevolgen, in gang zou zetten voor de Twentse regio. Tot op heden zijn de gevolgen van de Industriële Revolutie namelijk nog zichtbaar in Twente. Van textielmusea, grafmonumenten voor stichters van textielscholen, tot fabrieksmonumenten middenin woonwijken.²

In dit onderzoek wordt gekeken naar de sociale gevolgen die de Industriële Revolutie voor de regio Twente had, en wat hierover in de socialistische pers geschreven werd. Leidend in het bronnenonderzoek zal de krant 'Recht voor Allen' zijn. De onderzoeksvraag luidt dan ook als volgt: *Welke sociaal-maatschappelijke gevolgen van de Industriële Revolutie in Twente werd door 'Recht voor Allen' nadruk gelegd?* Om tot een helder antwoord te komen op deze hoofdvraag zal in het eerste deel van dit onderzoek de historiografie over het ontstaan van de textielregio Twente, en de sociaal-maatschappelijke veranderingen, uiteen worden gezet. Hierbij zal in worden gegaan op de vraag hoe Twente een textielregio werd, terwijl het hiervoor voornamelijk een agrarische samenleving was. Ook het ontstaan van de sociale omstandigheden in Twente door de Industriële Revolutie zal in dit deel worden besproken.

In het tweede deel wordt een brononderzoek uitgevoerd naar geschreven artikelen uit 'Recht voor Allen' die over de sociale gevolgen van de Industriële Revolutie in Twente gaan. Wat beschreven deze bronnen, probeerden de schrijvers aan te zetten tot actie, veranderde deze omstandigheden, en zo ja, werd dit door dezelfde bronnen ook beschreven? Als zwaartepunt in dit bronnenonderzoek ligt de vraag: 'welk sociaal-maatschappelijk probleem in Twente de auteurs in 'Recht voor Allen' het meest aandacht gaven'. Deze deelvraag grijpt direct terug op de hiervoor gestelde onderzoeksvraag.

Vanwege de huidige coronacrisis zijn de middelen waarmee gewerkt kan worden zeer beperkt. Helaas is toegang tot het archief van het IISG niet mogelijk, waardoor veel potentiële bronnen niet gebruikt kunnen worden. Daarom wordt de keuze gemaakt om te focussen op de krant 'Recht voor Allen' in het bronnenonderzoek. Hetzelfde geldt voor de digitaal beschikbare secundaire bronnen over de Industriële Revolutie, en de industrialisatie van Twente. Zeker bij laatstgenoemde zal het werk van Johannes Boot leidend zijn in het uiteenzetten van de historiografie. Zijn werken over de Twentse textielindustrie zijn van academische waarde, en worden tot op heden ook door andere historici gebruikt als leidraad voor dit onderwerp.

¹ C. Croll, 'De Slavenkolonie Enschedé en de Slavendrijver Van der Zee', *Recht voor Allen*, 24 april 1886.

² In meerdere Twentse plaatsen, waaronder Goor, Hengelo en Enschede, staan textielmusea. In Goor staat het grafmonument voor Thomas Ainsworth, wellicht een van de belangrijkste spinnen in het ontstaan van de Twentse textielindustrie. In de wijk Roombeek is besloten om bij de wederopbouw in navolging van de Vuurwerkcramp, textiefabrieken te restaureren, en te behouden, en eventueel een nieuwe bestemming te geven.

De Industriële Revolutie van de Textielindustrie

De Industriële Revolutie begon in Engeland in het midden van de 18de eeuw. Er is sprake van een Revolutie omdat de uitvindingen uit deze periode een onomkeerbaar effect hebben gehad op landbouw, mijnbouw en industrie.³ Technische uitvindingen als de stoommachine, *Spinning Jenny*, de schietspoel en het gebruik van *cokes* in plaats van hotskool, zorgden ervoor dat het produceren van goederen minder afhankelijk was van mankracht alleen. In Engeland zorgde dit ervoor dat er sneller, en meer, textiel verworven kon worden van betere kwaliteit dan handgewoven textiel.⁴ Voor de textielindustrie was de uitvinding van de *Spinning Jenny*, de verbeterde versie hiervan de *Mule Jenny*, en het waterframe ontzettend belangrijk. Deze machines, waarvan de *Spinning Jenny* nog wel werd aangedreven door mankracht, zorgden ervoor dat garen sneller, en in grotere getalen gesponnen kon worden.⁵

In Engeland zorgde deze verbeteringen ervoor dat steden als Liverpool, Blackburn, Manchester zich in een rap tempo ontwikkelden tot ware industriesteden. Dit kwam doordat de nieuwe machines kapitaalintensief waren en de arbeid zich daarom begon te concentreren in de nieuwe fabrieken. Arbeiders trokken daarom naar de steden, en vestigden zich in arbeiderswoningen die zich vaak rondom de fabrieken bevonden.⁶ Dezelfde verandering zullen we honderd jaar later ook in Twente zien als daar de Industriële Revolutie begint. Door het gebruik van *Cokes*, en ander brandstofmateriaal, om de stoommachines aan te drijven hing er vaak veel smerige, en schadelijke, rook in deze arbeiderswijken.⁷ Door de opkomst van deze arbeidsfabrieken raakte de nijverheid achter, en de Engelse overheid zag dan ook de waarde van hun voorsprong in, en probeerde deze te beschermen.⁸

Engeland werd in deze periode het meest welvarendste land van de wereld. Doordat zij producten voor een lagere prijs konden produceren dan andere landen, zetten zij hun producten af tegen een lagere prijs, en in grotere getalen. Daarnaast was het katoen gewoven met de nieuwe machines van een betere en lichtere kwaliteit wat meer draagcomfort bood, waardoor het ook populairder was dan bijvoorbeeld het Nederlandse nijverheidskatoen.⁹ Onder andere het Engelse patentrecht zorgde ervoor dat de uitvindingen de Engelse bodem niet verlieten. Volgens Brian Spear wilden andere landen, waaronder Nederland, de technieken om machines als de *Spinning Jenny* wel kopiëren, maar hielden deze patentrechten hen tegen.¹⁰ Van Rossem voegt hieraan toe dat de Industriële Revolutie in Engeland sneller voet aan wal kreeg door de natuurlijke koolreserves die het land bezit, waar het in Nederland aan ontbrak.¹¹

Aan het einde van de 18de eeuw begon de Industriële Revolutie zich uiteindelijk wel te verspreiden naar andere landen in Europa. Vlaanderen was de eerste continentale regio waar de Industriële Revolutie zijn greep op nam. Al vanaf 1720 stond de eerste stoommachine op het Europees vasteland in Luik. Mede door de aanwezigheid van de eerste stoommachines, en de grote textielindustrie in Vlaanderen, werd in de Napoleontische tijd veel kapitaal geïnvesteerd in de Vlaamse textielindustrie.¹²

³ J. Merriman, *A History of Modern Europe* (Londen 2009), 360.

⁴ Merriman, *Modern Europe*, 367-368.

⁵ *Ibidem*

⁶ Merriman, *Modern Europe*, 372.

⁷ Brian Spear, 'Coal – Parent of the Industrial Revolution in Great Britain: The Early Patent History', *World Patent Information* 39 (2014) 85-88, 86.

⁸ Merriman, *Modern Europe*, 375.

⁹ Maarten van Rossem, *Waarom de Stoommachine geen Chinese uitvinding is* (Amsterdam 2013), 152.

¹⁰ Spear, 'Coal', 85.

¹¹ Van Rossem, *de Stoommachine*, 14.

¹² ERIH. (z.d.). *On the Industrial History of Belgium*. Geraadpleegd op 7 juni 2020, van <https://www.erih.net/how-it-started/industrial-history-of-european-countries/belgium/>

Door de vroege investeringen in de Vlaamse textielindustrie was het voor de in 1824, mede door Koning Willem I, opgerichte Nederlandsche Handel-Maatschappij bijzonder interessant om deze industrie verder uit te breiden, en hier meer in te blijven investeren. Dit leidde ertoe dat de Vlaamse textielindustrie tot de belangrijkste textielindustrie van Nederland zou uitgroeien.¹³

Doordat in de Nederlanden de Vlaamse textielindustrie de grootste, en meest gemoderniseerde was, is de Belgische Revolutie een belangrijke katalysator voor de geschiedenis van de Twentse textielindustrie. De Vlaamse textielindustrie was de grootste geworden in de Nederlanden, ten koste van Twente en Brabant zoals Boot het ziet, omdat voordat België zich zelfstandig maakte de Nederlandse staat namelijk een industrialisatiebeleid voerde wat vooral gericht was op de industrie in de Zuidelijke Nederlande.¹⁴ De Nederlandsche Handel-Maatschappij investeerde bijvoorbeeld in de nieuwe, modernere, weef en spintechnieken voor de textielindustrie van Vlaanderen.¹⁵ Na het verlies van de Vlaamse textielregio's door de Belgische onafhankelijkheid was het voor de Nederlandsche Handel-Maatschappij belangrijk om te investeren in een nieuwe grote textielregio. Dit omdat de katoenhandel naar Oost-Indië voor de *NHM* een groot aandeel van hun gehele handel uitmaakte.¹⁶ De *NHM*, en andere investeerders, begonnen daarom grootschalig te investeren in de Twentse Textielregio om deze in een rap tempo te moderniseren.

Voor de Industriële Revolutie de textielindustrie massaler, sneller, en beter maakte bestond er al een kleinschalige textielnijverheid traditie in Twente. Weinig is bekend over de katoenindustrie van Twente van voor de Industriële Revolutie. Dit is iets wat men aan het begin van de 20ste eeuw ook al realiseerde, en waar volgens C.J. Snuif toen al iets aan gedaan moest worden.¹⁷ Wat wel bekend is over de vroege textielindustrie in Twente, is dat het hier voornamelijk om spinnen en weven vanuit huisnijverheid ging. Daarnaast weten we dat in Twente de gewoonte bestond om deze spinsters in zogenaamde spinsterhuizen te laten werken.¹⁸ De Twentse, tevens ook de Brabantse, textielindustrie was aan het begin van de 19de eeuw nog niet zover doorontwikkeld als de Britse textielindustrieën van Liverpool, Manchester en andere Britse plaatsen, of de Vlaamse textielindustrie.¹⁹ Deze textielregio's waren door de introductie van onder andere de *Spinning Jenny* sinds 1750 in ware stroomversnellingen geraakt, waardoor de textielindustrie uitgroeide tot grootschalige industrieën.

Tot aan het begin van de 19de eeuw was de Twentse maatschappij ook een maatschappij waar weinig geld in omloop was. In tegenstelling tot West-Nederland vonden veel transacties plaats doormiddel van het uitwisselen van goederen, en diensten.²⁰ Het feit dat Twente een regio was waar weinig geld in omloop was betekende niet dat het er niet bestond. In de Twentse economie was het namelijk gebruikelijk om voor diensten en goederen betaling in geld, goederen, of wederdiensten te accepteren. Het was niet eens ongebruikelijk dat betaling doormiddel van een combinatie van deze drie plaatsvond.²¹ Een dienstmeid kreeg in de negentiende eeuw bijvoorbeeld een jaarloon in guldens, plus een vlasakker van enkele hectare groot.²² Ook diensten werden aan het begin van de negentiende eeuw op deze manier

¹³ J.C. Kennedy, *Een beknopte geschiedenis van Nederland* (Amsterdam 2017), 249.

¹⁴ R.T. Griffiths en J. De Jong, 'De maat genomen, De Nederlandse economie in de negentiende eeuw', *BMGN – Low Countries Historical Review* 117 (2002) 352-363, 356; J.A.P.G. Boot, *De Twentsche Katoennijverheid 1830-1873* (Amsterdam 1935), 23.

¹⁵ Boot, *Twentsche Katoennijverheid*, 23.

¹⁶ *Ibidem*, 24.

¹⁷ C.J. Snuif, 'uit de kinderjaren der Textielindustrie', *Tubantia* 1 maart 1924.

¹⁸ Snuif, 'Kinderjaren der Textielindustrie'.

¹⁹ J.A.P.G. Boot en A. Blonk, *Van Smiet- tot Snelspoel* (Hengelo 1957), 31-32.

²⁰ Boot en Blonk, *Van Smiet- tot Snelspoel*, 7.

²¹ J.J. Van Deinse, *Uit het land van katoen en heide* (Enschede 1953), 512.

²² Boot en Blonk, *Van Smiet- tot Snelspoel*, 8.

betaald. Zo zouden huurders een deel van hun huur betalen doormiddel van diensten die zij verleenden aan hun huurbazen.²³

Volgens Boot was er tot 1830 weinig vooruitgang geboekt in de Twentse textielindustrie. Zo maakten de Twentse wevers nog voornamelijk bombazijn doeken van $\frac{3}{4}$ el breed, terwijl inmiddels bombazijn van $\frac{4}{4}$ el breed algemener was geworden.²⁴ De winsten van de grotere textielfirma's namen dan ook af, en wogen niet op tegen die van de Engelse katoengiganten. Thomas Ainsworth, een erfgenaam van een grote katoenfabrikant uit het Engelse Lancashire, werkte samen met de NHM, specifiek met de algemeen directeur Willem de Clercq, om een grootschalige katoenindustrie in Nederland op te zetten.²⁵ En dit gebeurt met succes, in het begin van de jaren dertig van de 19de eeuw schieten de nieuwe weverijen en spinnerijen in Twente als paddenstoelen uit de grond. Volgens de Staatscourant waren er in 1834 in onder andere Goor, Diepenheim, Enter, Losser, Zwolle nieuwe fabrieksgebouwen in aanbouw.²⁶

Ainsworth zag ook in dat de wevers en spinners de nieuwe moderne technieken als de snelspoel niet van de een op de andere dag onder de knie zouden krijgen. Er wordt een weefschool in Goor opgericht waar men de nieuwe weeftechnieken zal leren.²⁷ Volgens Boot en Blonk is de keus voor Goor als vestigingsplaats voor de nieuwe weefschool genomen vanwege de makkelijke aansluiting met de Achterhoek vanuit hier. Dit voor eventuele uitbreiding van de textielindustrie naar de Achterhoek.²⁸ Ainsworth was niet de enige die een weefschool oprichtte om de nieuwe technieken te onderrichten, een jaar voor Ainsworth en De Clercq hun weefschool oprichten werd de weefschool van De Maere in Zwolle geopend.²⁹ Een gemakkelijke start had deze school van De Maere echter niet, snel na de opening brak er een cholera-uitbraak uit in Zwolle, en werd het schoolgebouw geconfisqueerd om gebruikt te worden als noodhospitaal.

Doordat Twentse arbeiders, in tegenstelling tot de arbeiders in Manchester, voorheen hun arbeid veelal niet uitbetaald kregen in geld, maar in goederen en diensten, konden de lonen in Twente laag gehouden worden. Dit zorgde ervoor dat Ainsworth er ook geen heil in zag om grootschalig te investeren in stoomweverijen.³⁰ De lonen bedroegen namelijk slechts een kwart van dat van de arbeiders in Manchester. Hierdoor zou het dus met handmatig weven kunnen concurreren met de Engelse textielindustrie, zonder over te gaan om stoomweverijen. Hierdoor duurde het tot 1846 voordat de eerste *Powerlooms*, door stoom aangedreven weefgetouwen, in Twente geïntroduceerd werden.³¹ Deze tweede golf in de Twentse Industriële Revolutie betekende ook dat de omstandigheden voor arbeiders veranderden. Meer mensen gingen in de nieuwe, grotere fabrieken werken, en langzaamaan werd de huisnijverheid buitenspel gezet.³²

²³ Van Deinse, *Katoen en heide*, 511.

²⁴ Boot, *Twentsche Katoennijverheid*, 24-25.

²⁵ Ibidem 39-41.

²⁶ 'Binnenlandse Berichten', *Nederlandsche Staatscourant*, 14 juli 1834.

²⁷ Boot, *Twentsche Katoennijverheid*, 42.

²⁸ Boot en Blonk, *Van Smiet- tot Snelspoel*, 121.

²⁹ Ibidem, 119-120.

³⁰ Boot, *Twentsche Katoennijverheid*, 42.

³¹ Ibidem, 108-110.

³² Ibidem, 288-290

Het ontstaan van de arbeidersklasse in Twente, en de opkomst van het Nederlands Socialisme

De wevers in Twente kregen veelal niet uitbetaald in uurloon, maar in een stukloon. Ook dit stukloon was afhankelijk van de afzetmarkt, in goede tijden steeg het loon, en in slechte tijden zou het dalen.³³ In de 1845 bedroeg het gemiddelde dagloon 38 cent voor een wever, terwijl een boerenarbeider in datzelfde jaar tussen de 45 en 55 cent per dag gemiddeld verdiende. Daarbovenop kwam voor de wever vaak ook nog een zogenoemde winkelnering, een verplichte aankoop van de waren uit de fabriek. Mede door dit lage loon werd het weven slechts als bijverdienste gebruikt door seizoenarbeiders in de winter, wanneer zij niet op het land konden werken.³⁴ Na de introductie van de stoomweverijen, en de komst van meer fabrieken steeg het aantal mensen dat vast in dienst was van de fabrieken. Zo waren er in 1841 slechts 726 fabrieksarbeiders, en was dit in 1861 gestegen naar 2480 fabrieksarbeiders.³⁵ Tien jaar later zouden er zelfs 8073 fabrieksarbeiders in de Twentse textiel fabrieken zijn.

De introductie van de stoomweverijen zorgde er ook voor dat de lonen in Twente stegen voor textielarbeiders die in stoomfabrieken gingen werken, ten opzichte van de lonen van de arbeiders die werkzaam waren in een handmatige weverij. Dit om zo meer mensen naar de fabrieken toe te trekken om daar te werken zodat de fabrieken genoeg bezetting zouden hebben om winstgevend te kunnen zijn. Waar een wever, in een handweverij, in 1845 nog slechts 38 cent per dag verdiende, kregen de wevers in de stoomfabrieken in 1871 een dagloon van 80 cent.³⁶ Spinners verdienden zelfs meer, doordat hun werk een grotere vakkennis vereiste, zij kregen gemiddeld 1 gulden, en 37 cent per dag in 1871. Toch rende de Twentse bevolking zelf niet in vol enthousiasme naar de nieuwe fabrieken om daar te gaan werken. Lange tijd was de Twentse textielindustrie afhankelijk van buitenlandse arbeiders, vooral bij de meer gespecialiseerde beroepen als de bedieners van de stooklokalen, en de stoomspinnerijen.³⁷

De Twentse fabrieksarbeiders lieten de economische veranderingen in het begin dan ook makkelijk over zich heen komen. Ze schonken zelf weinig aandacht aan de arbeidsomstandigheden waaronder zij moesten werken.³⁸ Over de uren die zij maakten (14 uur per dag was de norm), ziektekosten, en onderwijs voor de kinderen, en andere zaken bekommerden zij zich vaak niet. Het enige waar de fabrieksarbeiders in Twente zich toen vaak om bekommerden waren de salarissen, wanneer deze daalden, dit omdat ze dit direct in hun eigen portemonnee voelden. Dan voerden de Twentse arbeiders wel stakingen (waar toen nog geen Nederlands woord voor bestond) welke weinig effect hadden.³⁹ Toch ziet Boot in deze sporadische opstanden onder de Twentse fabrieksarbeiders de tekenen van de eerste sociale veranderingen die zouden leiden tot de sociale onrust.

Een fabrieksarbeider in Twente verdiende rondom het jaar 1870 gemiddeld 6 gulden per week, hiervan ging 1 gulden naar de huishuur, 3.60 naar rogge en aardappelen. Van het resterende loon moesten kleren, resterende etenswaren, belasting en andere zaken betaald worden. Vlees was voor de arbeider een luxe, en werd bij hoge uitzondering gegeten, dit blijkt uit het feit dat arbeidersgezinnen die in 1888 regelmatig vlees aten als grote vooruitgang werd gezien. De leefomstandigheden van de gemiddelde Twentse fabrieksarbeider waren volgens Boot dan ook veelal sober. Het inwonertal van Twente was snel gestegen, waardoor de arbeiderswoningen vaak slecht gebouwd waren.

³³ Boot, *Twentsche Katoennijverheid*, 291.

³⁴ Ibidem, 293-294.

³⁵ Ibidem, 302-304.

³⁶ Ibidem, 304.

³⁷ Ibidem, 305.

³⁸ Ibidem, 306.

³⁹ I.J. Brugmans, *De Arbeidende klasse in Nederland in de 19^e eeuw* (Den Haag 1929), 281.

Volgens Boot ontbrak het de mensen in, zoals hij het noemt, de krotten waar zij woonden dikwijls aan schoon water, frisse lucht en ruimte.⁴⁰

Kinderarbeid was in de Twentse katoenfabrieken niet ongewoon, wel nam het aandeel kinderen in de fabrieken af naarmate de industrie groeide. Zo was in 1841 bijna 80% van de onder de 18 jaar, en in 1861 was dit net onder de 40% van de arbeiders.⁴¹ Een ander opkomend probleem dat Boot beschrijft is dat van de vrijetijdsbesteding van de arbeiders. Zo zouden er in 1866 al klachten zijn geuit over het feit dat de arbeiders in de avond hun zuur verdiende geld opmaakten in kroegen, in plaats van het ten bate van hun huishouden te gebruiken.⁴² Hierbij maakt Boot wel de kanttekening dat dit bij lange na niet de gehele fabrieksbevolking kan zijn geweest, daar het dan onmogelijk zou zijn dat de fabrieken nog konden draaien.

Wat mede veroorzaakte dat de leef-, en werkomstandigheden van de arbeiders in Twente niet of weinig verbeterde was het feit dat de overheid weinig ingreep. Volgens Boot zegevierde het liberalisme, en bestonden er geen wetten rondom arbeidstijden, lonen, kinderarbeid en veiligheidsmaatregelen.⁴³ Vanaf de jaren zeventig van de 19de eeuw beschrijft Brugmans dat de arbeidersklasse langzaamaan ontwaakt, en zich bewust wordt van het feit dat als ze iets willen veranderen aan hun omstandigheden zij deze beweging zelf in gang moeten brengen.⁴⁴ En vanaf 1872 vonden er dan in onder andere Almelo, Borne, Enschede en Vriezenveen stakingen plaats.

Maar wat wilden de stakende arbeiders bereiken met hun stakingen? Ze wilden onder andere betaald worden met gelijke munt. Niet alle fabrieken betaalden hun arbeiders uit met de Hollandsche Guldens, sommige betaalde bijvoorbeeld uit met de Pruisische Daalder.⁴⁵ Ook stonden loonsverhogingen, kortere arbeidsduur, betere woningen, ziektefondsen, en kinderarbeid op de agenda.⁴⁶ In het volgende hoofdstuk wordt bekeken of de schrijvers van 'Recht voor Allen' dezelfde standpunten aandacht toebedeelden in hun artikelen over de Twentse textielindustrie. In januari 1888 vonden de eerste grote stakingen, samen met schermutselingen, plaats in Almelo. Dit vormde het begin van een georganiseerde Twentse arbeidersbeweging die opriepen tot het verbeteren van de arbeidsomstandigheden.⁴⁷ Het is dan ook in dezelfde periode dat in het socialistische krantje 'Recht voor Allen' verschillende artikelen verschenen waarin de erbarmelijke leef- en arbeidsomstandigheden van de Twentse fabrieksarbeider aan de kaart werden gesteld.

Net als in veel andere landen in Europa waren de Twentse arbeiders zelf niet de enige die zich bekommerden om hun leef-, en arbeidsomstandigheden. De opsomming van de arbeidersproblemen zou bekend komen te staan als het Sociale Vraagstuk, of de Sociale Kwestie.⁴⁸ Aan het einde van de negentiende eeuw begonnen (socialistische) journalisten over de schrijnende situaties van de arbeiders te schrijven, en begonnen socialistische partijen druk uit te oefenen op de Nederlandse overheid om verbeteringen af te dwingen.⁴⁹ Onder leiding van Ferdinand Domela Nieuwenhuis kreeg het socialisme voet aan wal in Nederland, hij wordt dan ook beschouwd als de vader van het Nederlands Socialisme.⁵⁰

⁴⁰ Boot, *Twentsche Katoennijverheid*, 308-309.

⁴¹ Ibidem, 310.

⁴² Ibidem, 311.

⁴³ Ibidem 312-314

⁴⁴ Brugmans, *Arbeidende klasse in de 19^e eeuw*, 264.

⁴⁵ Boot, *Twentsche Katoennijverheid*, 316.

⁴⁶ Brugmans, *Arbeidende klasse in de 19^e eeuw*, 259-263.

⁴⁷ Ibidem, 283.

⁴⁸ Kennedy, *Beknopte geschiedenis van Nederland*, 287.

⁴⁹ Ibidem, 288-289.

⁵⁰ PVDA. (z.d.). Geschiedenis. Geraadpleegd op 19 juni 2020, van: <https://www.pvda.nl/partij/organisatie/geschiedenis/>

Twentse arbeidsomstandigheden beschreven in *Recht voor Allen*

Zoals reeds in de inleiding aangegeven bemoeilijkt de coronacrisis de zoektocht naar niet digitale bronnen zeer. Tijdens het zoeken naar bronnen uit de negentiende eeuw over de sociale kwestie in de textielregio Twente zijn dan ook een hoop deuren gesloten. Licht aan de horizon wordt gebracht door de digitale krantenbank Delpher, waar gelukkig een hoop kranten, tijdschriften, en bladen uit de negentiende eeuw in gedigitaliseerd zijn.⁵¹ Het zoeken op termen als Twente, textiel, katoen, weverij, staking, strike, sociaal en arbeid, in combinatie met jaartallen uit de periode 1870-1900 leverde dit een flink aantal zoekresultaten op waar dieperliggend onderzoek naar gedaan kan worden.

Opvallend onder de zoekresultaten was dat er tussen de algemene berichten die deze zoekopdrachten opleverden, er een aantal artikelen van het krantje 'Recht voor Allen' opdoken. Deze artikelen trokken de aandacht door titels als: '*Het Twentsche Paradijs*', '*Het Uitzuigers-proces*' en '*Uit de Twentsche Slavenkolonie*'. De grote hoeveelheid aan beschikbaar materiaal van 'Recht voor Allen' is gekozen om hier de focus op te leggen in het bronnenonderzoek. 'Recht voor Allen' was een weekblad in 1879 opgericht door de Nederlandse socialist Domela Nieuwenhuis.⁵² Hij schreef zelf regelmatig voor dit weekblad, later zelfs dagblad, en hij werd dankzij een reeks publicaties over de koning veroordeeld tot een gevangenisstraf van een jaar.⁵³ Op deze rechtszaak wordt later in dit hoofdstuk dan ook teruggegrepen, omdat de schrijver van een van de stukken die hier besproken gaan worden ook terecht stond in dezelfde zittingszaak.

Aan de artikelen uit "Recht voor Allen" is het opvallend dat de schrijvers zichzelf geen blad voor de mond namen. Termen als uitzuigen, tirannieke behandeling, uitbuiting, slavernij worden niet geschuwd in de artikelen over de arbeidsomstandigheden in het blad. Veel van de onvrede die de schrijvers uiten gaat over de zogenoemde hongerlonen, lange werkuren en de gevaarlijke omstandigheden waaronder ze moeten werken. Daarnaast schuwen de schrijvers van deze artikelen het niet om de fabriekseigenaren bij naam zwart te maken. Zo noemde C. Croll de burgermeester van Enschede Van der Zee een slavendrijver in zijn stuk: '*De Slavenkolonie Enschede en de Slavendrijver Van Der Zee*' {1886}:

'Aan het hoofd der socialistenvreters staat natuurlijk het hoofd der gemeente, de burgemeester Van der Zee, die eigenlijk meer als slavendrijver dienst doet van de fabrikanten dan als ambtenaar van staat en gemeente. Wij lazen eens dat nachtwacht en burgemeester tegenwoordig de eenige baantjes zijn waar zonder examen aankomen aan is. Daardoor houdt de regeering dan ook zoowat de handen vrij en kon ze te Enschedé een man aan het hoofd stellen wiens eenige verdienste(?) is dat hij in Indie tegen de Atjineezen heeft gevochten.'⁵⁴

In bovenstaand citaat is duidelijk dat Croll tracht om Van der Zee niet alleen als slavendrijver neer te zetten, maar ook als een persoon met weinig hersenen door te stellen dat hij voor zijn baan als burgermeester geen enkele kennis of kunde nodig zou hebben. Verderop in dit artikel zou Van der Zee volgens Croll arbeiders minachtend toespreken, ze de huid vol schelden, en vinden dat ze nog geen schot los kruit waard zijn. Croll probeert in dit stuk ook fabriekseigenaren aan de socialistische schandpaal te nagelen. Door bijvoorbeeld hun jaarsalarissen tegenover het salaris van een arbeider af te zetten, waaruit nogmaals blijkt dat het de socialisten het zwaartepunt van de slechte arbeidsomstandigheden voor hen ligt bij de lage salarissen van de arbeiders:

'Zoo mag zich de fabrikant G. J. Van Heek verheugen in een jaarlijksch inkomen van minstens f 45000, zegge vijf en veertig duizend, gulden. Die heeft alzoo dagelijks te verteren de bagatel van 124. En zijn arbeiders hebben dagelijks te verteren. Deze menschevriend verdient dus

⁵¹ Alle krantenartikelen in dit onderzoek zijn geraadpleegd via <http://www.delpher.nl>

⁵² F.D. Nieuwenhuis, *Van christen tot anarchist* (Amsterdam 1910), 70.

⁵³ Nieuwenhuis, *Christen tot anarchist*, 168.

⁵⁴ Croll, '*De Slavenkolonie Enschedé en de Slavendrijver Van der Zee*', *Recht voor Allen*, 24 april 1886.

op één dag 124 maal meer als een arbeider of zooveel als 124 arbeiders! En zoo varieeren de inkomsten van de andere fabrikanten, Blijdenstein, Ledeboer, Ter Kuile, Cromhoff, Jannink, Scholten, Stroink, etc., zowat van 27000, 25000, 22000 tot 13000 a 14000 gulden 'sjaars'.⁵⁵

Het woord 'menschenvriend' moet in bovenstaand fragment dan ook als sarcastisch worden beschouwd, daar Croll de fabrikant Van Heek absoluut niet als mensenvriend zal beschouwen. Het is deze smadende tekst waar Croll voor werd aangeklaagd tijdens dezelfde zitting als waar Domela Nieuwenhuis in aangeklaagd werd jegens smaad tegenover de koning. In zijn pleidooi tijdens deze zitting stelde Croll dat het niet zijn intentie was om te beledigen, maar om men in te lichten over de misstanden in Enschede.⁵⁶ Ook al werd Croll veroordeeld, tot slechts zes dagen cel, was dat geen aanleiding voor 'Recht voor Allen' om te stoppen met de smadelijke artikelen over de Twentse textielbaronnen.

In hetzelfde jaar publiceert 'Recht voor Allen' een artikel met de kop 'Neêrlands Paradijs'. Hierin spreekt de (anonieme) schrijver zich hard uit over de verschillende fondsen waar de Twentse textielarbeider aan moet deelnemen.⁵⁷ De schrijver noemt de verplichte fondsdeelnames diefstal van de arbeider zijn karig loon. Ook stelt hij dat de uitbetalingen van de pensioenen, waar de arbeiders verplicht aan deelnemen, met opzet laag worden gehouden. Dit zodat menig arbeider die de pensioenleeftijd zou behalen, nog steeds in de fabrieksarbeid moet deelnemen. Deze schrijver noemt, net als Croll in zijn stuk, de fabrieksdirecteuren inhalige mensen, die geen afstand kunnen doen van hun geld. Hij benadrukt meerdere keren dat het fabriekswerk in Twente echt geen paradijs is, maar een hel, en dat het alleen paradijselijk is voor de gierige fabrieksdirecteuren.

In het kader van het socialisme is het niet raar dat zij in 'Recht voor Allen' zich zo uitspreken over de verdeling van het geld. Zeker wanneer ook nog eens blijkt dat de fabrieksarbeider van het karige loon nauwelijks rond zou kunnen komen. Ook in het artikel '*Uit de Slavenkolonie Almelo*' worden veel van de sociale problemen in de textielstad aangekaart. Hierbij gaat de schrijver ook in op de kinderarbeid die nog steeds plaatsvindt, en zwangere vrouwen die tot hoogzwangere dagen aan de machines staan. Beide groepen werken voor een lager loon dan hun mannelijke medearbeiders. Daarom sluit de schrijver, die zelf uit Almelo afkomstig is, af met de roep om een eerlijke beloning voor hun arbeid.⁵⁸ Zo vindt hij het ziekenfonds een diefstal van zijn portemonnee, want wat er met dat geld wordt gedaan zien de arbeiders niet. Hij vraagt dus niet expliciet om bijvoorbeeld het verbeteren van de arbeiderswoningen, ook al kaart hij wel aan dat het bouwvallen zouden zijn. Nee, deze boze Almeloër wil zijn geld hebben waar hij recht op heeft. Hierbij sluit zijn mening aan bij het zwaartepunt over de Sociale Kwestie van de andere auteurs in 'Recht voor Allen' dat er vooral aandacht wordt geschonken aan de lonen van de arbeiders.

Het terugkerende thema bij de artikelen in 'Recht voor Allen' is dus de beloning die de arbeiders krijgen voor hun arbeid. Daarnaast worden de erbarmelijke leef- en arbeidsomstandigheden breed uitgemeten. De schrijver van het artikel '*Uit de Slavenkolonie Almelo*' beschrijft zo de omstandigheden waarin een vader voor zijn zieke kind gezonde voeding zou moeten krijgen, maar dat helaas niet kan:

Hier is een huishouden; man, vrouw en zes kinderen. De man gaat naar de fabriek en verdient zes gulden, een der kinderen is ziek, de dokter heelt gezegd; dat kind moet eieren en melk gebruiken. Maar wij krijgen haast geen boter op het brood en geen vet op de aardappelen, waar zal ik aan melk en eieren komen? vraagt de moeder van het ongelukkige kind met tranen in de oogen.⁵⁹

⁵⁵ Croll, 'De Slavenkolonie Enschedé en de Slavendrijver Van der Zee', *Recht voor Allen*, 24 april 1886.

⁵⁶ 'Domela Nieuwenhuis en Croll voor de rechtbank', *Het Vaderland*, 11 juni 1886.

⁵⁷ 'Neêrlands Paradijs', *Recht voor Allen*, 8 december 1886; N.B. veel artikelen uit 'Recht voor Allen' zijn anoniem gepubliceerd.

⁵⁸ A. Exoo, 'Uit de Slavenkolonie Almelo', *Recht voor Allen*, 21 mei 1887.

⁵⁹ Exoo, 'Slavenkolonie Almelo', *Recht voor Allen*, 21 mei 1887.

Het is niet voor niets dat in deze jaren de arbeiders in Twente beginnen met kleine stakingen om zo betere lonen af te dwingen, de onvrede is immers hoog. Toch hadden de socialisten het niet makkelijk om voet aan wal te krijgen onder de arbeiders in Twente, en waren de meeste stakers arbeiders uit andere landen. Socialisten werden namelijk met de nek aangekeken door andere arbeiders, en dikwijls was een andere mening niet eens de hoofdoorzaak hiervan.⁶⁰ Men was namelijk bang dat zij hun baan zouden verliezen wanneer zij gezien zouden worden met een socialist, en vervolgens beticht ervan zouden worden samen te heulen tegen hun fabrieksbaas, wat kon leiden tot ontslag. Toch lieten niet alleen socialisten zich horen over de lage lonen, en zelfs de loonsverlagingen.⁶¹ In zijn artikel roept Bennink dan ook op om ten strijde te gaan, voor al wat schoon goed en edel is.

In onderstaand fragment uit het artikel *'Uit de Slaven-Kolonie Enschedé, of het Twentsche Arbeiders-Paradijs!'* wordt duidelijk dat men na de zware, en lange, arbeid vaak niet in staat was om hun families te verzorgen vanwege de lage beloning die zij ervoor kregen. Ook wordt duidelijk dat wanneer men zich hierover uitspreekt tegenover een meerdere, ze simpelweg vervangen kunnen worden, aangezien er toch genoeg nieuwe arbeiders zullen zijn. In de rest van hetzelfde artikel wordt meer over hetzelfde patroon uitgeweid, dat arbeiders eigenlijk nergens hun onvrede kunnen uiten, zonder bang te zijn voor hun baan:

'Zietdaar arbeiders, uw rechten, hoe gij wordt uitgemergeld door overmatigen arbeid voor weinig loon. Uw vrouwen en kinderen lijden honger doordat ge, niettegenstaande uw bovenmenselijke inspanning niet in staat zijt in hunne behoeften te voorzien. En zijt gij daarmee niet tevreden, durft gij daarover tegen uw patroon te praten en hem te vragen om een weinige verbetering, hoe onbeschaamd, hoe brutaal, en dadelijk heet het er uit met hem; er is immers genoeg van dat veel!'⁶²

In het begin van 1888 vindt in Twente dan ook de eerste grote werkstaking plaats in Almelo. Een gebeurtenis die in *'Recht voor Allen'* dan ook breed wordt uitgemeten, en toegejuicht.⁶³ Echter spreken de redacteurs van *'Recht voor Allen'* zich wel kritisch uit over de gewelddadigheden waarmee de stakingen in Almelo begon. Stakers hadden namelijk de fabrieksruiten ingegooid, en bekladdingen aangebracht. Waar de krant hiervoor steeds een activerende toon aanhield, om mensen ertoe te bewegen gelijke behandeling af te dwingen, keert in de artikelen rondom de staking van Almelo de toon om. De krant gebruikt zichzelf hier als informerend platform, bijvoorbeeld om de lezer te informeren over waarom stakingen plaats vinden:

'Om welke redenen hebben er werkstakingen plaats? 10. Om hooger loon te bedingen of om een loonsverlaging tegen te gaan. 20. Om vermindering van werkuren te verkrijgen, of om vermeerdering van werktijd te verhinderen. 30. Om het aantal leerlingen te beperken en te verhinderen dat niet-vereenigde werklieden indringen. 40. Over de regeling van stuk- of tijdwerk, overwerk, enz.'⁶⁴

Ook in andere artikelen haalt *'Recht voor Allen'* deze informerende functie naar voren. In het artikel dat in maart 1888 wordt gepubliceerd over de Almelose stakers vergelijken zij het loon van een Almelose arbeider, met dat van arbeiders uit Enschede. Hieruit blijkt dat gemiddeld genomen het loon in Almelo 10 cent per stuk, we spreken hier dus weer van stukloon, lager ligt.⁶⁵ Ook halen zij hier weer de ziektefondsen aan, waar al eerder onvrede over geuit werd:

'Ieder arbeider, die vier touwen onder zijn beheer heeft, betaalt wekelijks 20 cent en krijgt bij ziekte per week f 1.80 en wel 8 weken lang, terwijl bij de firma Cardinaal, gevestigd te

⁶⁰ 'Twentsche Partijgenooten', *Recht voor Allen*, 12 augustus 1887.

⁶¹ G. Bennink, 'Uit Twenthe', *Recht voor Allen*, 29 januari 1887.

⁶² J. Tussveld, 'Uit de Slaven-kolonie Enschedé', *Recht voor Allen*, 13 juli 1888.

⁶³ 'Werkstakingen', *Recht voor Allen*, 25 januari 1888.

⁶⁴ 'Werkstakingen', *Recht voor Allen*, 25 januari 1888.

⁶⁵ G. Bennink, 'Werkstaking Almelo', *Recht voor Allen*, 09 maart 1888.

Enschede, de wevers eene gelijke contributie van 20 cent betalen en bij ziekte per week f 3.75 ontvangen, ook 8 weken lang. Dus bij gelijke kontributie en gelijke werkzaamheden een verschil in zg. ziekingeld van f 1.95 per week.'

Men zou haast gaan denken dat de lage lonen het enige probleem waren voor de stakers en andere arbeiders. Toch werden er naast de stakingsartikelen nog steeds nieuwe artikelen gepubliceerd waarin de omstandigheden in de Twentse fabriekssteden aan het licht werden gebracht. In het artikel '*Zoo schrijft men geschiedenis onder onze oogen*' in de editie van 27 augustus 1888 worden de andere erbarmelijke leefomstandigheden weer eens uitgelicht. Woonwijken worden in hun geheel als krottenwijken neergezet. Het consumeren van vlees is nog steeds een luxe voor de fabrieksarbeiders. Ook spreekt de schrijver over het gevaarlijke werk in de fabrieken, en haalt hij ook het gebrek aan frisse lucht aan.⁶⁶ Toch blijven de beloning van de arbeid, de werkuren, en de arbeidsomstandigheden de hoofdredenen voor arbeiders om de jaren daarna meerdere malen te staken, en voor de schrijvers in *Recht voor Allen* om over te schrijven.⁶⁷

Hadden de stakingen dan ook enig effect voor de arbeiders? In de bestudeerde artikelen van '*Recht voor Allen*' worden geen positieve effecten van de stakingen benoemd. Volgens J. Pieters, die in de *Recht van Allen* een brief instuurde over de huidige toestanden in Twente, zegevierden de katoenfabrikanten, ondanks de meerdere stakingen die tussen 1888 en 1896 (het jaar van schrijven) hadden plaatsgevonden. Pieters grijpt ook terug op hoe de vaste redactie van '*Recht voor Allen*' de textielregio noemt, een Slavenkolonie, en beschrijft dat de omstandigheden dan ook niet verbeterd zijn, ten opzichte van toen zij begonnen met staken.⁶⁸

De Sociale Kwestie in Nederland zou mondjesmaat opgelost worden door de invoering van sociale wetgeving. Domela Nieuwenhuis, de oprichter van '*Recht voor Allen*', zou een belangrijk voorvechter blijven van sociale gelijkheid in Nederland.⁶⁹ Een aantal wetten, zoals de arbeidswet en het Kinderwetje van Van Houten, moesten aan het einde van de negentiende eeuw ervoor zorgen dat arbeiders niet meer uit werden gebuit, en kinderarbeid langzaam zou afnemen. Toch zou het decennia duren voordat de krottenwijken geruimd waren, en iedere arbeider voldoende loon zou krijgen om rond mee te kunnen komen.⁷⁰ Nieuwenhuis bleef strijden voor de rechten van de arbeiders, en zou stakingen blijven organiseren om hun onvrede te laten horen. Tegenwoordig wordt Domela Nieuwenhuis gezien als de grondlegger van het socialisme in Nederland.

⁶⁶ 'Werkstakingen' *Recht voor Allen*, 27 augustus 1888.

⁶⁷ J. Pieterse, 'Uit de Twentsche Slavenkolonie', 10 januari 1896.

⁶⁸ Pieterse, 'Twentsche Slavenkolonie', 10 januari 1896.

⁶⁹ Kennedy, *Beknopte geschiedenis van Nederland*, 287-289.

⁷⁰ Ibidem.

Conclusie

De Industriële Revolutie bracht veel naar Twente. Het veranderde deze grotendeels agrarische regio in vijftig jaar tijd in een grootschalige industrie regio. Door de afscheiding van België nam de *NHM* voor om te investeren in de al bestaande nijverheid industrie in Twente, om deze te gaan moderniseren. Door de introductie van stoommachines, nieuwe technieken, en weefscholen ontstonden er textiel fabrieken in Twente, en ook de bijbehorende arbeidersklasse kwam daardoor op in Twente. Het ontstaan van deze arbeidersklasse kwam voort uit de sociaal-maatschappelijke gevolgen van de Industriële Revolutie in de Twentse Textielindustrie.

De sociaal-maatschappelijke gevolgen van de Industriële Revolutie in Twente die zichtbaar werden aan het einde van de negentiende zijn zeer divers. Toch schenkt 'Recht voor Allen' de meeste aandacht aan de lage beloning van de arbeiders. Wat meteen het antwoord op de onderzoeksvraag, *op welke sociaal-maatschappelijke gevolgen van de Industriële Revolutie in Twente door 'Recht voor Allen' nadruk op gelegd werd*, vormt. De Twentse textielregio begon al met een laag loon, van slechts een kwart van het loon van de textielarbeiders in bijvoorbeeld Manchester, en het loon bleef op een zodanig laag niveau dat het nauwelijks genoeg was om van rond te komen. Dit had natuurlijk weer verdere effecten, zoals ondervoeding en slechte huisvesting. De gevolgen van een nauwelijks leefbaar loon zorgden er dan ook voor dat dit het zwaartepunt van de socialisten, en arbeiders, was in hun relaas voor betere arbeidsomstandigheden.

Mensen leefden dikwijls in krottenwijken, met gebrek aan hygiënische voorzieningen als schoon water, frisse lucht en leefruimte. Ook ondervoeding vormde een groot probleem, mensen konden niet genoeg gezonde voeding betalen van hun loon, en leefden grotendeels op rogge, brood en aardappelen. Vlees, boter en eieren waren luxeproducten geworden voor veel Twentse arbeiders. Ook kinderen en vrouwen werkten veel in de Twentse fabrieken, onder dezelfde omstandigheden maar voor een lager loon. Het klassenverschil tussen de arbeiders zelf en de fabriekseigenaren was dan ook groot. Zo verdiende een fabrieksdirecteur meer dan honderd keer het salaris van een arbeider, en behandelde ze hun arbeiders vaak ook niet zoals men een gelijk persoon zou behandelen.

Weerstand werd in het begin weinig geboden, want zoals uit de artikelen in 'Recht voor Allen' duidelijk gemaakt wordt, kon men zijn baan verliezen wanneer zij ervan beticht werden om samen te heulen tegen de fabriekseigenaar. 'Recht voor Allen' publiceerde als socialistische weekkrant artikelen waarin zij de erbarmelijke leef en arbeidsomstandigheden aan de kaart wilden stellen, en vaak met een activerende insteek. Zij wilden gelijkheid voor de arbeiders van beloning, maar ook betere arbeidsomstandigheden omdat het fabriekswerk vaak gevaarlijk was. Het loon moest dan ook omhoog naar een leefbaarder niveau, zonder rare penningen die zij als diefstal van de arbeider zijn portemonnee beschouwden. Ook schuwt de redactie van 'Recht voor Allen' het niet om de fabriekseigenaren op verschillende manieren te beledigen, en ze inhalige aasgieren te noemen.

Het licht aan het einde van de donkere tunnel genaamd Sociale Kwestie komt echter niet vanuit de stakingsbewegingen van de Twentse arbeiders zelf. Aan het einde van de negentiende eeuw, en het begin van de twintigste eeuw, voerde de Nederlandse overheid zelf een aantal sociale wetten in werking waarmee de omstandigheden voor arbeiders zouden moeten verbeteren. Belangrijke personen in de socialistische wereld als Domela Nieuwenhuis nemen echter geen genoegen met de, in hun ogen, ontoereikende wetgeving van de Nederlandse overheid, en blijven hun acties voeren voor betere arbeidsomstandigheden. Decennialang zou de arbeidersklasse in Twente dan ook nog gebukt gaan onder zware omstandigheden, die niet zouden zijn ontstaan zonder de Industriële Revolutie.

De keuze om enkel op 'Recht voor Allen' te focussen binnen het bronnenonderzoek komt uit de beperkte middelen waarmee gewerkt moest worden door zowel het beperkte aantal woorden voor dit onderzoek, de tijdsdruk, als de Coronapandemie waar we ons middenin bevinden.

De sluiting van faciliteiten als bibliotheken en archieven in de zoekfase van dit onderzoek zorgde namelijk wel voor enige hindernissen. De onderwerpskeuze is desondanks lijdend geweest, en het is dan ook niet een volledig brongestuurd onderzoek geweest. Voorgaand wilde ik immers al graag een onderzoek in deze richting uitvoeren vanwege mijn persoonlijke interesse in negentiende-eeuwse, en sociale, geschiedenis. Er is dus bewust gezocht naar bronnen waarmee te werken was binnen het onderwerp, als de middelen waarmee gewerkt moest worden.

Het onderwerp zelf leent zich uitstekend voor diepgaande vervolgonderzoeken, zeker wanneer na de Coronapandemie de archieven en bibliotheken weer volledig geopend zijn. Zowel om dieper op de onderzoeksvraag in te gaan, als in het kader om de geschiedenis van het socialisme in Nederland te onderzoeken. Bij een vervolgonderzoek zou gekeken kunnen worden naar de 'waaromvraag' bij het antwoord op de onderzoeksvraag. Waarom legden de auteurs in 'Recht voor Allen' de nadruk op de lage lonen, en niet op de andere zaken uit de Sociale Kwestie? Wellicht dat ik zelf de pen in de toekomst op pak om de sociaal-maatschappelijke gevolgen van de Industriële Revolutie in Twente nader te onderzoeken.

Bibliografie

Secundaire literatuur

- Boot, J. A. P. G., *De Twentsche Katoennijverheid 1830-1873* (Amsterdam 1935).
- Boot, J. A. P. G. en Blonk, A., *Van smiet- tot snelspoel* (Hengelo 1957).
- Brugmans, I. J., *De arbeidende klasse in Nederland in de negentiende eeuw* (Den Haag 1929).
- ERIH. (z.d.). *On The Industrial History of Belgium*. Geraadpleegd op 7 juni 2020, van <https://www.erih.net/how-it-started/industrial-history-of-european-countries/belgium/>.
- Griffiths, R. T. en De Jong, J., 'De maat genomen. De Nederlandse economie in de negentiende eeuw' *BMGN -Low Countries Historical Review*, 117:3 (2002) 352–363.
- Kennedy, J. C., *Een beknopte geschiedenis van Nederland* (Amsterdam 2017).
- Merriman, J., *A History of Modern Europe* (Londen 2009).
- Nieuwenhuis, F. D., *Van christen tot antichrist* (Amsterdam 1910).
- PVDA. (z.d.). *Geschiedenis*. Geraadpleegd op 19 juni 2020, van <https://www.pvda.nl/partij/organisatie/geschiedenis/>.
- Spear, B., 'Coal – Parent of the Industrial Revolution in Great Britain: The early patent history', *World Patent Information*, 39(2014) 85–88.
- Van Deinse, J. J., *Uit het land van katoen en heide* (Enschede 1953).
- van Rossem, M., *Waarom de stoommachine geen Chinese uitvinding is* (Amsterdam 2013).

Krantenartikelen

- Bennink, G. 'Uit Twenthe', *Recht voor Allen*, 29 januari 1887.
- Bennink, G. 'Werkstaking Almelo', *Recht voor Allen* 9 maart 1888.
- 'Binnenlandse Berichten', *Nederlandsche Staatscourant*, 14 juli 1834.
- Croll, C., 'De Slaven-kolonie Enschedé en de Slavendrijver Van der Zee', *Recht voor Allen* 24 april 1886.
- 'Domela Nieuwenhuis en Croll voor de rechtbank', *Het Vaderland* 11 juni 1886.
- Exoo, A., 'Uit de Slavenkolonie Almelo', *Recht voor Allen*, 21 mei 1887.
- 'Neêrlands Paradijs' *Recht voor Allen*, 8 december 1886.
- Pieterse, J., 'Uit de Twentsche Slavenkolonie', *Recht voor Allen*, 10 januari 1896.
- Snuif, C. J., 'Uit de kinderjaren der Textielindustrie', *Tubantia*, 1 maart 1924.
- Tusveld, J., 'Uit de Slaven-kolonie Enschedé', *Recht voor Allen*, 13 juli 1888.
- 'Twentsche Partijgenooten', *Recht voor Allen*, 12 augustus 1887.
- 'Werkstakingen', *Recht voor Allen*, 25 januari 1888.
- 'Zoo schrijft men geschiedenis onder onze oogen', *Recht voor Allen*, 27 augustus 1888.

Illustratie voorblad:

Textielfabriek Gerh. Jannink & Zn achter de spoorlijn Enschede-Ahaus. Met paard en wagen. Afkomstig uit de collectie van het Fotoarchief, Stadsarchief Enschede, Documentnr. 000782.